

**GMINY ŻYDOWSKIE W WOJEWÓDZTWIE KALISKIM
W PIERWSZEJ POŁOWIE XIX WIEKU**

Województwo Kaliskie stanowiło jedno z ośmiu województw Królestwa Polskiego, choć powstało ono w 1807 roku jako departament kaliski na mocy artykułu 64 Konstytucji Księstwa Warszawskiego¹. W początkowym okresie istnienia Królestwa Polskiego podział administracyjny został przejęty po Księstwie Warszawskim. Postanowieniem Namiestnika Królestwa Polskiego z dnia 16 stycznia 1816 r. departamenty zastąpiono województwami, których obszar w dużej mierze pokrywał się z dotychczasowymi departamentami. Województwa podzielono na obwody, a obwody na powiaty².

Województwo Kaliskie zostało podzielone na pięć obwodów, a w każdym z nich znajdowały się po dwa powiaty (za wyjątkiem Obwodu Wieluńskiego, który składał się z trzech powiatów). Były to następujące obwody: Kaliski (powiaty: Kaliski i Warcki), Koniński (powiaty: Koniński i Pызdrski), Sieradzki (powiaty: Sieradzki i Szadkowski), Wieluński (powiaty: Ostrzeszowski, Wieluński i Częstochowski) oraz Piotrkowski (powiaty: Piotrkowski i Radomszczański). Nazwy pochodziły od miasta, w którym mieściła się stolica danego obwodu³. W Województwie Kaliskim znajdowały się także Pызdry, które w okresie funkcjonowania Księstwa Warszawskiego należały do Departamentu Poznańskiego. W 1815 roku miasto zostało zajęte przez Prusaków, co wywołało drobny konflikt graniczny⁴. Podział administracyjny w takim kształcie przetrwał do 7 marca (23 lutego starego stylu) 1837 roku, kiedy ukazem cara Mikołaja I województwa zostały zastąpione guberniami (zmiana dotyczyła tylko nazewnictwa)⁵. Podział na gubernie funkcjonował do 1918 roku, a więc do końca istnienia Królestwa Polskiego, przy czym zmieniała się liczba guberni oraz obszar, jaki poszczególne z nich obejmowały.

¹ *Ustawa Konstytucyjna Księstwa[Xięstwa] Warszawskiego z dnia 22 lipca 1807 r.* (Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego, t. 1, s. II-XLVII), art. 64.

² *Postanowienie Namiestnika Królestwa Polskiego z dnia 16 stycznia 1816 r. o podziale Królestwa Polskiego na Województwa, Obwody i Powiaty* (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 1 nr 2, s. 115-120), art. 1, 5.

³ *Ibidem*, art. 5. W tekście postanowienia Powiat Warcki zapisany został jako *Wartski*, a Radomszczański jako *Radomski*.

⁴ J. Zdrada, *Historia Polski 1795 – 1914*, Warszawa 2015, s. 268.

⁵ *Ukaz Najwyższy z dnia 23 lutego / 7 marca 1837 r. zmieniający nazwanie dotychczasowych województw na gubernie* (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 20 nr 2, s. 412-417), art. 1.

Już w 1845 roku nastąpiły zmiany. Mikołaj I ukazem z dnia 9/21 sierpnia 1844 roku zmniejszył liczbę guberni z ośmiu do pięciu. Gubernia Kaliska została zlikwidowana, a jej ziemie włączono do Guberni Warszawskiej⁶. W 1867 roku, na mocy Ustawy z dnia 19/31 grudnia 1866 roku o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego, liczba guberni wzrosła do dziesięciu. Gubernie dzieliły się na powiaty (z dotychczasowych 39 powstało 85), a powiaty na gminy. Gubernia Kaliska została reaktywowana, ale w zmienionych granicach. Część ziem Guberni Kaliskiej, które należały do niej przed 1845 rokiem, a obejmujące m.in. Częstochowę, Łask, Piotrków Trybunalski i Radomsko, weszły w skład nowopowstałej Guberni Piotrkowskiej⁷.

W kręgu zainteresowania władz powołanych po 1807 roku jednostek administracyjnych znalazła się kwestia zorganizowania życia zbiorowego w inny sposób, niż przed 1795 rokiem, odpowiadający wymogom nowoczesnego państwa. W tym celu należało zdobyć wiedzę na temat funkcjonowania społeczeństwa oraz jego poszczególnych grup. Taką wiedzę pozwalały pozyskać powszechne spisy ludności. Przeprowadzenie pierwszego w dziejach Polski spisu powszechnego nakazał Sejm Czteroletni postanowieniem z 22 czerwca 1789 roku. W spisie tym określono odpowiednie schematy dla ludności wiejskiej, mieszczan i Żydów⁸. W okresie istnienia Księstwa Warszawskiego przeprowadzono trzy spisy powszechne w latach: 1808, 1810 i 1812. Dwa pierwsze zostały przeprowadzone w pełni i zachowała się większość wyników. Spis z 1812 roku został przerwany ze względu wojnę z Rosją, a jego wyniki przetrwały jedynie w znikomej części⁹.

Poniższe dane obrazują, że Żydzi stanowili znaczną część mieszkańców Księstwa Warszawskiego oraz Królestwa Polskiego, a w niektórych miejscowościach przewyższali nawet swą liczbą pozostałych mieszkańców. Tworzyli oni zwarte skupiska i żyli w zorganizowanych strukturach, czyli opisanych w poprzedniej części gminach, których funkcjonowanie odnosiło się do niemal każdego aspektu życia. Stąd też władze państwowe zainteresowały się owymi strukturami, przeprowadzając spisy ludności oraz rejestrując

⁶ Ukaz Najwyższy z dnia 9/21 sierpnia 1844 r. ustanawiający w miejsce dotychczasowych ośmiu guberni w Królestwie Polskim, pięć guberni (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 34 nr 109, s. 452-459), art. 1, 2.

⁷ Ustawa z dnia 19/31 grudnia 1866 r. o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 66 nr 219, s. 118-193), art. 1, 2, aneks do art. 2; J. Zdrada, op. cit., s. 527.

⁸ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego. Na podstawie spisów ludności 1808-1810*, Warszawa 1925, s. 3. O spisie ludności Rzeczypospolitej z 1789 roku wspomina strona internetowa Głównego Urzędu Statystycznego: „[...] druk pn. *Okazanie proporcji między województwami, miast, wsiów, dymów i podatków...*, będący wynikami spisu ludności”; <http://stat.gov.pl/spisy-powszechne/narodowe-spisy-powszechne/historia-spisow/>, dostęp z dnia 12 maja 2017 roku.

⁹ H. Grossman, op. cit., s. 10-11.

w swych dokumentach istniejące gminy; regulowały także przepisy prawne, na podstawie których mogły one funkcjonować.

Spis z 1808 roku miał wiele mankamentów. O ile uwzględniono podział ludności na chrześcijan i Żydów, to dotyczy on tylko i wyłącznie ludności mieszkającej w miastach. Jeśli chodzi o wsie, to podano jedynie ogólną liczbę ludności je zamieszkujące. Księstwo Warszawskie zamieszkiwało wówczas 2 099 512 osób. Na wsiach mieszkało 1 560 053 osób, natomiast w miastach 539 459 osób, w tym 138 115 Żydów, którzy tym samym stanowili jedną czwartą ludności miast. W Departamencie Kaliskim mieszkały wówczas 460 703 osoby. Liczba mieszkańców wsi wynosiła 368 937 osób. W miastach mieszkało 91 766 osób, w tym 18 659 Żydów, co stanowiło około 20,33 % ludności miejskiej¹⁰.

W spisie, przeprowadzonym w 1810 roku, dokonano pełnego podziału ludności według wyznania z wyszczególnieniem katolików, luteran („Lutrów”), kalwinów, grekokatolików („Greków”) oraz Żydów. W Księstwie Warszawskim mieszkało 4 334 306 osób, a więc dwukrotnie więcej w stosunku do danych z 1808 roku. Żydów w całym państwie było 300 285, co stanowiło 6,93% ogółu ludności. Departament Kaliski zamieszkiwało wówczas 512 750 osób, a więc o 52 000 więcej, niż dwa lata wcześniej. Ludność żydowska według tego spisu wynosiła 24 716 osób. Było to o 6 000 więcej, niż według spisu z 1808 roku, ale tym razem uwzględniono mieszkańców wsi, stąd odsetek Żydów w departamencie wynosił około 4,82 %¹¹.

Po powstaniu Królestwa Polskiego władze państwowe zaczęły gromadzić informacje o stanie struktur, organizujących życie żydowskich poddanych. W *Wykazie Gmin Wyznania Mojżeszowego w Województwie Kaliskim*, sporządzonym 19 listopada 1816 roku, wyszczególnionych zostało 29 gmin żydowskich. W dokumencie tym nie zawarto jednak informacji, jakie miejscowości wchodziły w skład danej gminy, ani ilu mieszkańców one liczyły. Ów wykaz przedstawia nazwiska rabinów oraz starszych kahalnych, pełniących swe obowiązki w wymienionych gminach, wyliczono także źródła i wysokość dochodów, osiągniętych przez te osoby¹². Miejscowości, w których znajdowały się gminy żydowskie w 1816 roku, wymienione są w tabeli nr 1.

¹⁰ Ibidem, s. 20.

¹¹ Ibidem, s. 47.

¹² AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia dozorów bóżniczych i uregulowania składek i opłat gmin żydowskich. Ogólne, 1810-1817, sygn. 1429, s. 233-251.

Tabela 1. Gminy żydowskie w Województwie Kaliskim i rabini w 1816 roku.

POWIAT	GMINY ŻYDOWSKIE	RABIN	NAZWISKO RABINA
Kaliski	Kalisz	Zastępca rabina	Izrael Markus Weingodt
	Iwanowice	Zastępca rabina	Hirsch Gulberk
Warcki	Warta	Jest	Szymon Wolf Paczanowski
	Błaszki	Jest	Jozef Zaydel
	Dobra	Podrabin	Rafał [brak nazwiska]
	Uniejów	Żyd uczony	Aaron Łęczycki
Koniński	Konin	Jest	Sendor Wolff Joppe
	Koło	Jest	Efraim Beor
	Kleczew i Kazimierz Biskupi	Jest	Leyzer Hersz
	Golina	Jest	Markus Salomin
	Władysławów	Brak	-
	Śleszyn	Brak	-
	Skulsk	Brak	-
Sieradzki	Sieradz	Brak	-
	Widawa	Brak	-
	Złoczew	Jest	Mosiek Berkowicz
Szadkowski	Lutomiersk	Podrabin	Chananol [brak nazwiska]
	Łask	Jest	Majer Cylich
Wieluński	Działoszyn	Zastępca rabina	Jozef Moyzesz
	Praszka	Jest	Jochym [brak nazwiska]
Częstochowski	Mstów i Częstochowa	Brak	-
	Nowe Krzepice	Podrabin	Herszlik Abraham
Ostrzeszowski	Wieruszów	Brak	-
	Bolesławiec	Brak	-
Piotrkowski	Piotrków Trybunalski	Jest	Izrael Leyzer Pacanowski
	Tuszyn	Jest	Lewin Harkel Rozenblut
	Bełchatów	Brak	-
	Rozprza	Jest	Illut Pinkus
Radomszczański	Koniecpol	Jest	Lewek Kachnita

Źródło: AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia dozorów bóżniczych i uregulowania składek i opłat gmin żydowskich. Ogólne, 1810-1817, sygn. 1429, s. 233-251.

Pochylając się nad powyższym wykazem należy zwrócić uwagę na pewne kwestie, dotyczące niektórych z tych miejscowości oraz istniejących w nich skupisk żydowskich. Gmina w Kole obejmowała swym zasięgiem Brudzew [Brudzewo], gdyż „te kilka familii co tam exystują kahałem nazwać niemoże”. Do gminy w Kole należał również kahał Władysławów [Władysławowo]. Dokument wymienia go w spisie osobno, ale jednocześnie przy gminie w Kole, w tabeli, dotyczącej nazwisk kahalnych, widnieje adnotacja: „Kahał Władysławowa tu należy, lecz tam żaden kahalny nieexystuje” (pisownia oryginalna)¹³. W Skulsku nie było rabina, ponieważ znajdowało się tam zaledwie 12 domów żydowskich, których mieszkańcy nie byli w stanie zapewnić mu utrzymania¹⁴. Również kahał bełchatowski nie był w stanie utrzymać rabina jako, że nie stanowił odrębnej „parafii”¹⁵.

¹³ Ibidem, s. 238-239.

¹⁴ Ibidem, s. 240-241.

¹⁵ Ibidem, s. 248-249.

Można zatem przypuszczać, że Bełchatów mógł mieć jedynie rangę przykahalka, ale nie jest to jednoznacznie stwierdzone w źródle. Zapewne są to miejscowości, gdzie wcześniej istniały gminy żydowskie, albo większe skupiska Żydów, pretendujące do takiego statusu. Jednak na skutek zmian demograficznych stały się zbyt małe, by utrzymać tę pozycję. W związku z tym władze państwowe musiały na to reagować, co potwierdzają dalsze dokumenty.

W 1816 roku rabina nie było w dziewięciu spośród wyżej wymienionych gmin. W siedmiu gminach rabina zastępowała inna osoba – w trzech był to zastępca rabina, w kolejnych trzech podrabina, a w jednej był Żyd uczony. W pozostałych trzynastu gminach byli ustanowieni rabini. W każdej gminie, w której był rabin lub osoba go zastępująca, przeznaczono pewne fundusze na jego utrzymanie. W niektórych miejscowościach była określona wysokość pensji. Dochody te pochodziły zwykle ze składek mieszkańców gminy, z krupki, czyli podatku od mięsa koszernego, a także z opłat od obrzędów religijnych (m.in. od ślubów). W wielu gminach opłaty te ustanowione były według dawnych zwyczajów¹⁶.

Wykaz gmin żydowskich z 1816 roku nie uwzględnia wielkości gmin. Podana jest jednak liczba kahalnych w poszczególnych gminach, która nie była jednakowa dla każdej. Można zatem przypuszczać, że owe zróżnicowanie wynikało z różnej wielkości gmin. W największych gminach ustanawiano bądź wybierano po czterech (Lutomiersk, Mstów i Częstochowa, Piotrków Trybunalski, Warta), pięciu (Łask) lub sześciu (Kalisz) kahalnych. Jednak w zdecydowanej większości gmin żydowskich w Województwie Kaliskim funkcje kahalnych pełniły po dwie (Bełchatów, Bolesławiec, Iwanowice, Koniecpol, Konin, Praszka, Ślesin, Tuszyn, Uniejów, Widawa, Wieruszów, Władysławów) lub trzy osoby (Błaszki, Dobra, Działoszyn, Golina, Kleczew i Kazimierz Biskupi, Nowe Krzepice, Rozprza, Sieradz, Złoczew). Skulsk był jedyną gminą, gdzie pełnienie tej funkcji powierzono tylko jednej osobie (jednocześnie był to rzezak), natomiast w Kole nie było ani jednego kahalnego. Najbardziej, w duchu żydowskiej tradycji, rozbudowany był zarząd „stołecznej” gminy w Kaliszu. W tamtejszej gminie było sześciu starszych synagogi oraz sześciu kahalnych, przy czym kahalni pełnili też funkcje m.in. kantora, szkolnika i rzezaka¹⁷.

W niemal wszystkich gminach w Województwie Kaliskim kahalni nie pobierali opłat za pełnienie swoich funkcji. Zwykle utrzymywali się z własnej działalności, a swoje obowiązki pełnili dobrowolnie. Do ich obowiązków należało zazwyczaj szeroko rozumiane

¹⁶ Ibidem, s. 233-251.

¹⁷ Ibidem. Zob. A. Michałowska, *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 2003.

utrzymywanie porządku w gminie, a także reprezentowanie gminy w kontaktach z władzami państwowymi różnego szczebla. Co do opłat za wykonywane obowiązki, dwie gminy w Województwie Kaliskim stanowiły wyjątek. Pierwszą z nich był Kalisz, gdzie kahalni mieli ustanowiony dochód roczny, który był zróżnicowany w zależności od osoby (od 34 do 180 ówczesnych złotych polskich). W odróżnieniu od kahalnych, starsi synagogi kaliskiej nie pobierali opłat. Drugim wyjątkiem był Bolesławiec. Tam również kahalni otrzymywali za pełnienie tej funkcji wynagrodzenie, które pochodziło z dwóch źródeł. Pierwszym była opłata od uboju rytualnego (17 zł), a drugim składka dobrowolna (27 zł). Jednak oprócz wymienienia wysokości tego wynagrodzenia dokument nie określa, za jaki okres było ono przyznawane¹⁸.

Zmiany w strukturze gmin żydowskich w Królestwie Polskim nastąpiły w latach 20 XIX wieku, kiedy, jak wspomniano, w 1821 roku dotychczasowe kahały zostały zastąpione dozorami bóżniczymi. Datą 27 stycznia 1824 roku opatrzony jest *Projekt zaokrąglenia Parafii Żydowskich w Województwie Kaliskim*, przygotowany przez Komisję Województwa Kaliskiego. Projekt ten zawiera szczegółowe dane, dotyczące obszaru jaki obejmowały poszczególne gminy wraz z liczbą ich mieszkańców. W porównaniu z rokiem 1816 pojawiają się nowe gminy, natomiast niektóre zostały włączone do sąsiednich. Niemniej ich liczba uległa zwiększeniu z 29 do 37. Nowe gminy powstały w Koźminku, Stawiszynie, Pyzdrach, Przyrowie, Wieluniu, Kamieńsku, Widawie (Powiat Radomszczański)¹⁹, Radomsku, Pławnie, Nowej Brzeźnicy, Pajęcznie i Sulmierzycach. Przystały istnieć gminy w Iwanowicach (włączona do gminy w Błaszczach), Władysławowie (włączona do gminy w Koninie), Ślesinie i Skulsku (obie miejscowości włączone do gminy w Kleczewie)²⁰. Informacje, dotyczące liczebności gmin z powyższego projektu pozwalają na porównanie z danymi, zebranymi i opublikowanymi przez Franciszka Rodeckiego w *Obrazie jeograficzno-statystycznym Królestwa Polskiego*, które pochodzą z 1827 roku. Porównanie zaprezentowano w tabeli nr 2.

¹⁸ AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia dozorów bóżniczych i uregulowania składek i opłat gmin żydowskich. Ogólne, 1810-1817, sygn. 1429, s. 233-251.

¹⁹ Kwestia identyfikacji miejscowości Widawa pozostaje problematyczna, gdyż w Powiecie Radomszczańskim nie istnieje miejscowość o takiej nazwie. Istnieje natomiast Widawka, która należała do gminy w Radomsku. Dokument jednak wyróżnia gminę w Widawie, a w spisie miejscowości do niej należących podaje nazwę Widawa Miasto. AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1438, s. 328-333.

²⁰ Ibidem, s. 159-350.

Tabela 2. Liczba mieszkańców gmin żydowskich w Województwie Kaliskim. Ujęcie porównawcze z lat 1824 i 1827. Część 1 – gminy według obwodów.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE	LICZBA LUDNOŚCI		OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE	LICZBA LUDNOŚCI	
		Według projektu z 1824 r.	Według Franciszka Rodeckiego			według projektu z 1824 r.	według Franciszka Rodeckiego
Kaliski	1. Błaszki	940	1 041 ²¹	Wieluński	1. Bolesławiec	465	157
	2. Dobra	1 111	1 058		2. Krzepice	1 242	816
	3. Kalisz	3 461	3 465 ²²		3. Częstochowa	1 440	1 251 ²³
	4. Koźminek	192	147		4. Praszka	650	541
	5. Stawiszyn	356	297 ²⁴		5. Przyrów	537	552
	6. Uniejów	539	363 ²⁵		6. Wieruszów	433	519
	7. Warta	991	928		7. Działoszyn	2 094	2 054 ²⁶
	R a z e m	7 590	7 299		8. Wieluń	467	335
Koniniski	1. Konin	992	1 253 ²⁷	R a z e m	7 328	6 225	
	2. Koło	1 087	1 215 ²⁸	1. Bełchatów	432	323 ²⁹	
	3. Kleczew	1 143	1 359 ³⁰	2. Tuszyn	486	370 ³¹	
	4. Golina	421	481 ³²	3. Piotrków Trybunalski	2 349	2 600 ³³	
	5. Pyzdry	1 216	1 187 ³⁴	4. Rozprza	601	213	
	R a z e m	4 859	5 495	5. Kamieńsk	312	268	
Sieradzki	1. Sieradz	688	1 063 ³⁵	6. Widawa	388	-	
	2. Lutomiersk	1 558	1 310 ³⁶	7. Radomsko	483	369	
	3. Łask	1 275	1 360 ³⁷	8. Pławno	487	273	
	4. Widawa	937	818 ³⁸	9. Koniecpol	582	444	
	5. Złoczew	529	130 ³⁹	10. Brzeźnica	318	172	
	R a z e m	4 987	4 681	11. Pajęczno	341	173	
				12. Sulmierzyce	366	-	
			R a z e m	7 145	5 205		

²¹ Do gminy w Błaszczkach należały miasta Iwanowice i Staw. Podana liczba obejmuje też ludność tych miast.

²² Do gminy w Częstochowie należało miasto Mstów. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

²³ Do gminy w Kaliszu należało miasto Opatówek. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

²⁴ Do gminy w Stawiszynie należało miasto Chocz. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

²⁵ Do gminy w Uniejowie należało miasto Turek. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

²⁶ Do gminy w Działoszynie należało miasto Kłobuck. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

²⁷ Do gminy w Koninie należały miasta Rychwał, Tuliszków i Władysławów. Podana liczba obejmuje też ludność tych miast.

²⁸ Do gminy w Kole należało miasto Brudzew. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

²⁹ Do gminy w Bełchatowie należało miasto Grocholice. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

³⁰ Do gminy w Kleczewie należały miasta Kazimierz Biskupi, Skulsk, Ślesin i Wilczyn. Podana liczba obejmuje też ludność tych miast.

³¹ Do gminy w Tuszynie należało miasto Rzgów. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

³² Do gminy w Golinie należało miasto Łądek. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

³³ Do gminy w Piotrkowie Trybunalskim należały miasta Wolbórz i Sulejów. Podana liczba obejmuje też ludność tych miast.

³⁴ Do gminy w Pyzdrach należały miasta Zagórów i Słupca. Podana liczba obejmuje też ludność tych miast.

³⁵ Do gminy w Sieradzu należało miasto Zduńska Wola. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

³⁶ Do gminy w Lutomiersku należało miasto Szadek. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

³⁷ Do gminy w Łasku należało miasto Pabianice. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

³⁸ Do gminy w Widawie należało miasto Szczerców. Podana liczba obejmuje też ludność tego miasta.

³⁹ Do gminy w Złoczewie należało miasto Burzenin. Podana liczba obejmuje tylko ludność Burzenina, gdyż F. Rodecki nie uwzględnił w swoim zestawieniu Złoczewa.

Tabela 2. Liczba mieszkańców gmin żydowskich w Województwie Kaliskim. Ujęcie porównawcze z lat 1824 i 1827. Część 2 – zestawienie zbiorcze obwodów.

OBWÓD	LICZBA LUDNOŚCI	
	wg projektu z 1824 r.	wg F. Rodeckiego
1. Kaliski	7 590	7 299
2. Koniński	4 859	5 495
3. Sieradzki	4 987	4 681
4. Wieluński	7 328	6 225
5. Piotrkowski	7 145	5 205
R a z e m	31 909	28 905

Źródło: opracowanie własne na podstawie: AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1438, s. 159-350; F. Rodecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Drukarnia Antoniego Gałęzowskiego i Kompanii, Warszawa 1830, s. 6.

Jak widać, oba zestawienia wykazują pewne różnice, a przyczyną rozbieżności są zmiany, jakie następowały w społeczeństwie na przestrzeni kolejnych lat, gdyż w niektórych miejscowościach przybywało mieszkańców, a w innych ich ubywało. Poza tym w zestawieniu F. Rodeckiego zostały ujęte wyłącznie miasta Królestwa Polskiego, natomiast w projekcie z 1824 r. wymienione są wszystkie miejscowości, należące do danej gminy żydowskiej wraz z liczbą ich mieszkańców.

Znaczna rozbieżność występuje w przypadku gminy w Sieradzu. Do gminy tej według projektu z 1824 r. należała Zduńska Wola, ale nie była zamieszkała przez Żydów. Natomiast F. Rodecki podaje, że w 1827 r. w Zduńskiej Woli mieszkało 468 Żydów⁴⁰. Podobna sytuacja dotyczy gminy w Złoczewie (Obwód Sieradzki). Miasto to nie zostało w ogóle uwzględnione w spisie F. Rodeckiego, natomiast według danych z projektu z 1824 r. mieszkało w nim 477 Żydów. Do gminy w Złoczewie należał Burzenin, w którym w 1824 r. nie było Żydów, natomiast według zestawienia F. Rodeckiego w 1827 r. mieszkało tam 130 Żydów⁴¹.

W Obwodzie Wieluńskim znaczne rozbieżności występują w przypadku Bolesławca i Krzepic. F. Rodecki podaje dla Bolesławca liczbę 157 Żydów i jest to jedyna miejscowość tej gminy, jaką on uwzględnia w swoim zestawieniu. Natomiast projekt z 1824 r. wymienia jeszcze Lututów (157 Żydów) oraz Ulicę Podzamczą (125 Żydów), a także kilka innych miejscowości, gdzie ulokowane były niewielkie skupiska Żydów, co w sumie daje liczbę 465 osób⁴². Z kolei projekt z 1824 r. wyszczególnia Krzepice, gdzie mieszkało 234 Żydów, Nowokrzepice, zamieszkałe przez 666 Żydów oraz Starokrzepice z liczbą 22 Żydów, prócz

⁴⁰ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1438, s. 243-250; F. Rodecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830, s. 6.

⁴¹ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1438, s. 275-278; F. Rodecki, op. cit., s. 6.

⁴² AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1438, s. 279-282; F. Rodecki, op. cit., s. 6.

tego warto wspomnieć o wsi Truskolasy, gdzie mieszkało 159 Żydów (pozostałe wsie, należące do gminy w Krzepicach miały znacznie mniejszą liczbę mieszkańców wyznania żydowskiego). U F. Rodeckiego wymienione są tylko Krzepice, zamieszkałych przez 816 Żydów, co zapewne obejmuje też tych, mieszkających w Starokrzepicach i Nowokrzepicach⁴³.

Warto również zwrócić uwagę na sytuację w gminie Działoszyn, bowiem w ogólnej liczbie mieszkańców różnica jest minimalna. Ponieważ jednak F. Rodecki podaje wyłącznie dane dotyczące miast, w jego spisie uwzględniony jest tylko Działoszyn z liczbą 1 799 Żydów oraz Kłobuck, zamieszkały przez 255 Żydów. Projekt z 1824 r. podaje odpowiednio dla Działoszyna 1 125 Żydów i dla Kłobucka 209 Żydów. Projekt ten uwzględnia także wsie, spośród których dwie, należące do gminy w Działoszynie, zamieszkałe były przez więcej niż 200 Żydów (Osjaków i Kamyk), natomiast w pozostałych wsiach mieszkało zazwyczaj od kilku do kilkunastu Żydów⁴⁴.

W gminach, znajdujących się na obszarze Obwodu Piotrkowskiego rozbieżności wynikają z faktu uwzględnienia przez F. Rodeckiego tylko miast, a w większości gminy te składały się z jednego miasta, będącego siedzibą gminy, oraz okolicznych wsi. Różnice nie są jednak tutaj tak duże, jak w przypadku pozostałych części Województwa Kaliskiego. Należy też zwrócić uwagę, że F. Rodecki nie podał liczby mieszkańców żadnej z miejscowości, wchodzących w skład gmin w Widawie i Sulmierzycach. Wynika to z faktu, że tworzyły je tylko wsie, natomiast miasto Widawa, wymienione przez projekt z 1824 r. przysparza wspomnianych już wyżej trudności, związanych z jego identyfikacją i lokalizacją⁴⁵.

Powyższe rozbieżności w obu zestawieniach spowodowały różnice w przedstawieniu ogólnej liczby ludności żydowskiej, zamieszkującej poszczególne obwody oraz Województwo Kaliskie w całości. Projekt z 1824 r. podaje dla całego województwa liczbę 31 909 Żydów, natomiast spis F. Rodeckiego z 1827 r. – 28 905 Żydów. Różnica wynosi zatem nieco ponad 3 tysiące osób. Mimo to w odniesieniu do całego Województwa Kaliskiego są to porównywalne dane, bowiem oscylują wokół liczby 30 tysięcy.

Projekt, przygotowany przez Komisję Województwa Kaliskiego został zatwierdzony 13 marca 1827 roku przez Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Dokument, potwierdzający ten projekt, raz jeszcze wymienia miejscowości, w których

⁴³ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1438, s. 281-286; F. Rodecki, op. cit., s. 6.

⁴⁴ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1438, s. 295-300; F. Rodecki, op. cit., s. 6.

⁴⁵ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1438, s. 305-349; F. Rodecki, op. cit., s. 6.

znajdowały się siedziby gmin. Komisja Rządowa zwróciła uwagę, że w Kłobucku i Szczercowie nie planowano utworzenia gmin, mimo że wcześniej znajdowały się tam dozory bóżnicze. Komisja Rządowa wstrzymała swoją decyzję i pozostawiła także wolną rękę Komisji Wojewódzkiej względem utworzenia gminy w Zduńskiej Woli, gdzie „życzenie jest Dziedzica nowe urządzić rabinactwo”⁴⁶. Po raz kolejny pojawia się w tym miejscu problem co do liczebności Żydów w Zduńskiej Woli, gdyż projekt Komisji Wojewódzkiej podaje, że w tym mieście nie mieszkali Żydzi, natomiast w zestawieniu, sporządzonym trzy lata później przez F. Rodeckiego sytuacja jest zupełnie inna, co zostało już opisane powyżej. Możliwe, że wspomniany „Dziedzic”, czyli feudalny właściciel właśnie postanowił zaktywizować miasto i szybko ściągał do Zduńskiej Woli Żydów. Miasto otrzymało prawa miejskie w 1825 roku⁴⁷.

Komisja Województwa Kaliskiego w 1827 roku sporządziła także *Listę imienną rabinów i zastępców znajdujących się w Województwie Kaliskim*. Nazwiska rabinów zostały wymienione w tabeli nr 3, która jednocześnie umożliwia porównanie z listą rabinów z 1816 roku.

Tabela 3. Rabini w gminach żydowskich Województwa Kaliskiego w 1816 i 1827 roku. Część 1 – Obwody: Kaliski, Koniński, Sieradzki.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE	RABINI	
		W 1816 ROKU	W 1827 ROKU
Kaliski	Błaszki	Jozef Zaydel	Jozef Seydel
	Dobra	Podrabin Rafał [brak nazwiska]	Icek Urbach
	Kalisz	Zastępca rabina Izrael Markus Weingodt	Efraim Jakubowicz
	Koźminek	Brak gminy	Brak rabina
	Stawiszyn	Brak gminy	Brak rabina
	Uniejów	Żyd uczony Aaron Łęczycki	Salomon Goldhammer
	Warta	Szymon Wolf Paczanowski	Szymon Wołow Pacanowski
	Iwanowice	Zastępca rabina Hirsz Gulberk	Brak gminy
Koniński	Konin	Sendor Wolff Joppe	Hersz Nachmann
	Koło	Efraim Beor	Efraim Bär
	Kleczew	Leyzer Hersz	Zastępca rabina Jozef Lissner
	Golina	Markus Salomon	Markus Zückermann
	Pyzdry	Brak gminy	Rafał Działdowski
	Rychwał	Brak gminy	Markus Buke
Sieradzki	Sieradz	Brak rabina	Aron Mozes Lewin
	Lutomiersk	Podrabin Chananol [brak nazwiska]	Natan Mozes Baryer
	Łask	Majer Cylich	Brak rabina
	Widawa	Brak rabina	Zastępca rabina Jankel Sikier
	Złoczew	Mosiek Berkowicz	Brak rabina

⁴⁶ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1438, s. 128-129.

⁴⁷ *Encyklopedia Powszechna, T. 8*, Kraków 2002, s. 391.

Tabela 3. Rabini w gminach żydowskich Województwa Kaliskiego w 1816 i 1827 roku. Część 2 – Obwody: Wieluński, Piotrkowski.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE	RABINI	
		W 1816 ROKU	W 1827 ROKU
Wieluński	Bolesławiec	Brak rabina	Brak rabina
	Krzepice	Podrabin Herszlik Abraham	Zastępca rabina Icyk Kempner
	Częstochowa	Brak rabina	Brak rabina
	Praszka	Jochym [brak nazwiska]	Brak rabina
	Przyrów	Brak gminy	Zastępca rabina Josek Ruchter
	Wieruszów	Brak rabina	Zastępca rabina Fabisz Abraham
	Działoszyn	Zastępca rabina Jozef Moyzesz	Zastępca rabina Nochem Abram
	Wieluń	Brak gminy	Brak rabina
Piotrkowski	Bełchatów	Brak rabina	Zastępca rabina Jakub Abramowicz Lieberman
	Tuszyn	Lewin Harkel Rozenblat	Lewek Rosenblatt
	Piotrków Trybunalski	Izrael Leyzer Pacanowski	Zastępca rabina Dawid Bucher
	Rozprza	Illut Pinkus	Zastępca rabina Michał Łęczycki
	Kamieńsk	Brak gminy	Heim Stern
	Widawa	Brak gminy	Brak rabina
	Radomsko	Brak gminy	Zastępca rabina Joachim Herszlikowicz Klugermann
	Pławno	Brak gminy	Zastępca rabina Samuel Gutermann
	Konieczpol	Lewek Kachnita	Zastępca rabina Samuel Staal
	Brzeźnica	Brak gminy	Brak rabina
	Pajęczno	Brak gminy	Brak rabina
	Sulmierzyce	Brak gminy	Brak rabina

Źródło: opracowanie własne na podstawie: AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia dozorów bóżniczych i uregulowania składek i opłat gmin żydowskich. Ogólne, 1810-1817, sygn. 1429, s. 234-251; AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823-1853, sygn. 1444, s. 48-54.

W 1827 roku tylko w czterech gminach działali ci sami rabini, którzy urzędowali tam w 1816 roku, przy czym w obu zestawieniach ich nazwiska różnią się pisownią. Były to gminy w Błaszczach, Warcie, Kole i Tuszynie. W Iwanowicach w 1827 roku nie było rabina ze względu na włączenie tej miejscowości do gminy w Błaszczach. Lista rabinów z 1827 roku wymienia takowego w Rychwale, ale żaden z wcześniej omówionych dokumentów nie stwierdza istnienia gminy w tej miejscowości. Zgodnie z wykazem z 1824 roku Rychwał należał do gminy w Koninie, a wcześniej należał do synagogi w Kaliszu. Odrębny problem stanowią rabini w Uniejowie, Koninie, Lutomierniku, Piotrkowie Trybunalskim. Oba zestawienia podają sprzeczne informacje, gdyż w każdym z tych miast w 1827 roku urzędowali inni rabini, niż w roku 1816, ale okresy ich urzędowania pokrywają się. Taka sytuacja występuje również w przypadku Goliny, aczkolwiek w obu dokumentach występuje to samo imię rabina; jest zatem możliwe, że rabin ten w późniejszym okresie używał innego

nazwiska. Prócz tego zestawienie z 1816 roku podaje, że Markus Salomon był rabinem już 11 lat, natomiast według listy z 1827 roku otrzymał koncesję 16 sierpnia 1806 roku, więc data objęcia funkcji jest zbliżona. Podobny problem dotyczy Radomska, gdzie zgodnie z dokumentem urzędowym w 1816 roku nie było gminy, natomiast wykaz rabinów z 1827 roku zawiera informację, że tamtejszy zastępca rabina objął swą funkcję w 1811 roku. Zapewne pokazuje to częsty zwyczaj urzędowania w gminie kilku osób z uprawnieniami rabinackimi, z których jedna mogła być zatrudniana jako rabin gminny. Natomiast w niektórych gminach miały miejsce spory w kwestii ustanowienia rabina. Doskonale obrazuje to przypadek Częstochowy, w której, zgodnie z powyższymi dokumentami, nie było rabina ani w 1816, ani w 1827 roku, a według *Listy Duchownych Starozakonnych wykonywujących te obowiązki w Okręgach Bóżniczych Powiatu Wieluńskiego* (pisownia oryginalna) rabin Zachariasz Weingott (Wajngott) działał w tym mieście od 1822 roku⁴⁸. W dwunastu gminach rabina nie było w ogóle, choć w niektórych z nich w 1816 roku był. W kolejnych dwunastu gminach zamiast rabina powołany był jego zastępca⁴⁹.

Tabela 4. Rabini w gminach żydowskich Województwa Kaliskiego w latach 20 XIX wieku. Część 1 – Obwody: Kaliski, Koniński.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE		RABIN			
	Miasto	Liczba ludności	Imię i nazwisko	Ma lat	Roczna pensja	Znajomość języków
Kaliski	Kalisz	3 461	Efraim Jakubowicz	84	2 100 zł	hebrajski, jidysz
	Błaszki	940	Jozef Seydel	51	1 500 zł	mówi i pisze po niemiecku, nieco po polsku
	Dobra	1 111	Icek Urbach	46	900 zł	hebrajski, jidysz
	Uniejów	539	Salomon Goldhammer	61	700 zł	hebrajski, jidysz, nieco polski
	Warta	991	Szymon Wołow Pacanowski	85	600 zł	hebrajski, jidysz
Koniński	Konin ⁵⁰	863	Hersz Nachmann	52	1 600 zł	hebrajski, jidysz, niemiecki
	Pyzdry	1 216	Rafał Działdowski	66	1 430 zł	hebrajski, jidysz, niemiecki, polski
	Koło	1 087	Efraim Bär	69	1 584 zł	hebrajski, jidysz
	Kleczew	1 143	Jozef Lissner, zastępca	49	300 zł	hebrajski, jidysz
	Rychwał ⁵¹	129	Markus Buke	44	450 zł	hebrajski, jidysz, niemiecki, polski
	Golina	421	Markus Zückermann	60	600 zł	hebrajski, jidysz

⁴⁸ AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823-1853, sygn. 1444, s. 331-331b. Zob. J. Spyra, *Miejsce rabina w gminie żydowskiej w Królestwie Polskim w I połowie XIX wieku. Spór o Zachariasza Weingotta w Częstochowie*, w: *Studia Judaica* 19 (2016), nr 1 (37), s. 157-186.

⁴⁹ AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia dozorów bóżniczych i uregulowania składek i opłat gmin żydowskich. Ogólne, 1810-1817, sygn. 1429, s. 234-251; AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823-1853, sygn. 1444, s. 48-54.

⁵⁰ Do gminy w Koninie należał Rychwał. Ogólna liczba ludności gminy wynosiła 992 osoby.

⁵¹ Rychwał należał do gminy żydowskiej w Koninie.

Tabela 4. Rabini w gminach żydowskich Województwa Kaliskiego w latach 20 XIX wieku. Część 2 – Obwody: Piotrkowski, Sieradzki, Wieluński.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE		RABIN			
	Miasto	Liczba ludności	Imię i nazwisko	Ma lat	Roczna pensja	Znajomość języków
Piotrkowski	Bełchatów	432	Jakub Abramowicz Lieberman, zastępca	48	140 zł	jidysz
	Piotrków Trybunalski	2 349	Dawid Bucher	52	600 zł	hebrajski, jidysz, polski
	Pławno	487	Samuel Gutermann	47	300 zł	hebrajski, jidysz, polski
	Kamieńsk	312	Heim Stern	40	300 zł	jidysz
	Konieczpol	582	Samuel Staal, zastępca	48	300 zł	hebrajski, jidysz
	Radomsko	483	Joachim Herszlikowicz Klugermann, zastępca	55	300 zł	hebrajski, jidysz
	Rozprza	601	Michał Łęczycki, zastępca	44	400 zł	hebrajski, jidysz, niemiecki, polski
	Tuszyn	486	Lewek Rosenblatt	60	400 zł	hebrajski, jidysz
Sieradzki	Sieradz	688	Aron Mozes Lewin	47	1 800 zł	hebrajski, jidysz, niemiecki
	Widawa	937	Jankel Sikier Zastępca	46	600 zł	hebrajski, jidysz
	Lutomiersk	1 558	Natan Mozes Baryer	54	800 zł	hebrajski, jidysz, niemiecki, polski
Wieluński	Działoszyn	2 094	Nochem Abram, zastępca	60	1 000 zł	hebrajski, jidysz
	Krzepice	1 242	Icyk Kempner, zastępca	38	672 zł	hebrajski, jidysz
	Przyrów	537	Josek Ruchter, zastępca	b.d.	482 zł	hebrajski, jidysz, nieco polski
	Wieruszów	433	Fabisz Abraham Zastępca	28	336 zł	hebrajski, jidysz, polski czyta i pisze

Źródło: opracowanie własne na podstawie: AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1438, s. 159-350; AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823-1853, sygn. 1444, s. 48-54⁵².

Większość z wymienionych w tabeli nr 4 rabinów nie posiadała koncesji od władz, czyli nie byli przez nie zatwierdzeni. Takowe potwierdzenie otrzymali jedynie rabin w Kaliszu, Golinie i Rozprzy. Zdecydowana większość rabinów mieściła się w przedziale wiekowym od 40 do 69 lat (21 rabinów). Jeden miał 38 lat (w Krzopicach), a najmłodszy miał 28 lat (w Wieruszowie). Dwóch rabinów miało powyżej 80 lat – w Kaliszu (84 lata) i w Warcie (85 lat – najstarszy), natomiast co do jednego (z Przyrowa) brakowało informacji o jego wieku. A zatem średnia wieku pozostałych 25 rabinów wynosiła 53,36 roku⁵³.

W każdej z gmin rabin mieli przyznaną roczną pensję. Jednak wysokość tej pensji była bardzo zróżnicowana. Najmniej, bo 140 ówczesnych złotych, otrzymywał rabin z Bełchatowa, natomiast najwięcej zarabiał rabin w Kaliszu – 2 100 złotych. Trzeba jednak

⁵² Dane, dotyczące liczby ludności żydowskiej w poszczególnych gminach pochodzą z 1824 roku, natomiast informacje o rabinach pochodzą z 1827 roku.

⁵³AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823-1853, sygn. 1444, s. 48-54.

zwrócić przy tym uwagę na liczbę ludności żydowskiej w poszczególnych gminach, gdyż zwykle to ze składek członków gminy rabin otrzymywał pensję. Gminę bełchatowską zamieszkiwało tylko 432 Żydów, natomiast kaliską – 3 461 Żydów, więc różnica wynosi ponad 3 000 osób. Jak widać w powyższej tabeli, najwyższe pensje otrzymywali rabini w tych gminach, które zamieszkiwało około tysiąca lub więcej Żydów. Zwykle było to około tysiąca złotych lub więcej. Ale nie było to regułą, bo w dużej gminie w Kleczewie, zamieszkaniej przez 1 143 Żydów, rabin otrzymywał zaledwie 300 złotych rocznie. Z kolei gmina w Sieradzu liczyła tylko 688 Żydów, ale rabin otrzymywał aż 1 800 złotych rocznie. W porównaniu z Bełchatowem, pensja wyższa o 1 660 złotych przy liczbie ludności większej tylko o 256 osób, stanowi ogromną różnicę. Z tych danych można wysnuć wnioski, że wysokość pensji rabina zależna była nie tylko od wielkości gminy, ale też od zamożności mieszkańców. Możliwe także, że rabin otrzymywał niewielkie wynagrodzenie z tego względu, że utrzymywał się głównie z własnej działalności gospodarczej, albo gmina zapewniała mu środki do życia. Średnia pensja roczna rabina dla całego Województwa Kaliskiego wynosiła 776,69 złotych, jednakże aż w 17 gminach pensja rabina była niższa od średniej. W siedmiu gminach rabin zarabiał 1 000 złotych lub więcej (Kalisz, Błaszki, Konin, Pyzdry, Koło, Sieradz i Działoszyn), a w dwóch jego pensja była tylko nieznacznie wyższa od średniej (Lutomiersk i Dobra)⁵⁴.

Warto zwrócić uwagę na kwestię znajomości języków wśród rabinów w gminach Województwa Kaliskiego. Niemal wszyscy posługiwali się językiem hebrajskim i jidysz, przy czym 12 z nich znało tylko te dwa języki. Dwóch rabinów znało wyłącznie jidysz (w Bełchatowie i Kamińsku), a rabin z Błaszek mówił i pisał tylko po niemiecku oraz „cokolwiek po polsku”. Pięciu rabinów (z Uniejowa, Piotrkowa Trybunalskiego, Pławna, Przyrowa i Wieruszowa), obok hebrajskiego i jidysz, znało język polski, choć w różnym stopniu zaawansowania. Rabini z Konina i Sieradza oprócz, znajomości hebrajskiego i jidysz, posługiwali się także językiem niemieckim. Natomiast czterech rabinów (z Pyzdr, Rychwału, Rozprzy i Lutomierska) znało cztery języki: hebrajski, jidysz, niemiecki i polski⁵⁵.

Lista rabinów z 1827 roku zawiera kolumnę *uwagi*. Pojawia się tam pojęcie *dążenia do cywilizacji*, które w tym miejscu należy wyjaśnić. Pojęcie *cywilizowania* zaczęło rozwijać się w XVIII wieku. *Cywilizować* rozumiano jako *obyczaić*, *okrzesać*. Z kolei pojęcie *cywilizacji* pojmowano jako bliskie *kulturze*, a nawet je zastępowało. Cywilizowanie oznaczało przejście

⁵⁴ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urządzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1438, s. 159-350; AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823-1853, sygn. 1444, s. 48-54.

⁵⁵ Ibidem.

z kultury prymitywnej, barbarzyńskiej, do wyższej, lepszej i nowoczesnej kultury. Jednocześnie pojęcie to wiązało się z hierarchizacją cywilizacji. Na czele tej hierarchii stawiano oświeceniową Europę Zachodnią, często określaną jako *cywilizacja chrześcijańska*. I właśnie tę cywilizację należało naśladować. W XIX wieku na ziemiach polskich cywilizowanie nie odnosiło się wyłącznie do ludności żydowskiej, ale przede wszystkim do Polaków. Rozumiano to jako „wykształcenie oraz podniesienie kwalifikacji kulturalnych, zawodowych czy społecznych szerokich mas ludowych, zwłaszcza ludności wiejskiej”⁵⁶.

Idea cywilizowania Żydów była zatem częścią koncepcji cywilizowania ówczesnych mieszkańców ziem polskich. Jednak w przypadku Żydów konsekwencje tych działań były znacznie poważniejsze. Ucywilizowani Polacy mieli bowiem nadal pozostać Polakami w ramach tej samej chrześcijańskiej Europy, lecz o wyższym stopniu kulturalnym. Żydzi natomiast mieli się upodobnić w życiu społecznym do chrześcijan (poza kwestią religii). Poza tym Żydzi znajdowali się poza obszarem cywilizacji Europy Zachodniej, a Polacy byli jej częścią, mimo „cywilizacyjnego zapóźnienia”. Jednocześnie na początku XIX wieku w Królestwie Polskim dążono do przeprowadzenia reformy Żydów, czyli określenia, na jakich zasadach ludność ta miała funkcjonować, a także jak miała się kształtować polityka władz państwowych wobec tej licznej społeczności. Debatowano nad tym już w okresie Sejmu Czteroletniego, natomiast pojęcie *cywilizowania* w odniesieniu do Żydów, jak pisze Marcin Wodziński, najprawdopodobniej wprowadził Stanisław Staszic, a rozwijało je wielu polskich reformatorów, działających po 1795 roku. Ich główne postulaty dotyczyły „wyparcia języka hebrajskiego i jidysz, zakazu druku i rozpowszechniania książek propagujących tradycyjną kulturę rabiniczną, wspieranie publikacji w języku polskim rozpowszechniających kulturę polską, wspieranie edukacji świeckiej oraz propagowanie norm zachowań charakterystycznych dla chrześcijańskiej większości”. Między innymi w tym celu władze Królestwa Polskiego powołały Komitet Starozakonnych, który działał w od 1825 do 1837 roku i przygotował najpełniejszy projekt reform⁵⁷.

Wracając jednak do omawianej listy rabinów, Komisja Województwa Kaliskiego określiła, którzy rabini jej zdaniem „dążą do cywilizacji Żydów”, a którzy nie. Jako „niedążących do cywilizacji” uznanych zostało aż 14 z 26 rabinów, przy czym niektórzy z nich określani są także jako „zabobonni” bądź „nie posiadający nauki”⁵⁸. Według tej listy

⁵⁶ M. Wodziński, *Władze Królestwa Polskiego wobec chasydyzmu. Z dziejów stosunków politycznych*, Wrocław 2008, s. 38-39.

⁵⁷ Ibidem, s. 39-41.

⁵⁸ Byli to rabini z następujących miejscowości: Kalisz, Błaszki, Dobra, Warta, Konin, Pyzdry, Koło, Kleczew, Rychwał, Bełchatów, Kamieńsk, Widawa, Działoszyn i Wieruszów. Zadziwia, że zaliczono do nich znajęcego

„dążących do cywilizacji” było 9 rabinów, a ich postępowanie określone było jako moralne. Byli to rabini z: Uniejowa, Piotrkowa Trybunalskiego, Pławna, Rozprzy, Tuszyń, Sieradza, Lutomska, Krzepic i Przyrowa. Przy rabinie z Goliny widnieje adnotacja, że postępował według dawnego zwyczaju, a podstawą jego nauki był Talmud. Z kolei rabin z Koniecpola „nie odznaczał się w niczym od innych”, więc zapewne nie wyróżniał się z ogółu ludności żydowskiej albo od innych rabinów. Przy tych dwóch rabinach nie ma wzmianki o chęci „cywilizowania” Żydów lub jej braku⁵⁹.

Na osobne wyjaśnienie zasługuje przypadek rabina z Radomska (właściwie zastępcy rabina), Joachima Herszlikowicza Klugermanna. Podobnie jak 14 innych rabinów, także on został uznany za „niedążącego o cywilizacji” Żydów, ale jednocześnie wspomniano, że należy do Kitajowców⁶⁰. Nazwa ta oznaczała chasydów i na początku XIX wieku była używana zarówno przez chasydów, jak i władze rządowe. W 1818 roku Abraham Stern z Komisji Rządowej Wyznań Religijnych uznał, że pochodzi ona od kitaju – cienkiej, jedwabnej lub bawełnianej tkaniny, z której chasydzi szyli swoje stroje, ale nie poznano przyczyny przyjęcia takiej nazwy⁶¹. Wynika z tego, że w Radomsku istniała wspólnota chasydzka. I może to być rozwiązaniem problemu, wspomnianego przy porównaniu listy rabinów ze spisu z 1816 roku z listą z 1827 roku. Zgodnie z danymi z 1816 roku w Radomsku gminy nie było, natomiast początek urzędowania Joachima Herszlikowicza Klugermanna datowany jest na 1811 rok, zatem ówczesne władze mogły nie uznać tej wspólnoty jako gminy. Potwierdzeniem obecności chasydów w Radomsku jest konflikt wokół izby modlitwnej, jaki miał miejsce w tym mieście w 1831 roku i o którym wspomina M. Wodziński⁶².

Tą samą datą, co opisana powyżej lista rabinów, opatrzona jest *Lista imienna szkolników starozakonnych znajdujących się w Województwie Kaliskim*, także przygotowana przez Komisję Województwa Kaliskiego (zob. Aneks). Trzeba przy tym zwrócić uwagę, że w niektórych z wymienionych w tabeli nr 7 miejscowości nie było gmin żydowskich. Rychwał i Władysławów należały do gminy w Koninie, Zagórów należał do gminy w Pyzdrach, Ślesin i Wilczyn należały do gminy w Kleczewie, a Szadek należał do gminy w Lutomiersku. Niektóre gminy żydowskie nie zostały wymienione na tej liście, w związku z tym

tylko język niemiecki i trochę polski rabina z Błaszek Jozefa Seydela, po którym należałoby się spodziewać wspierania tendencji reformatorskich.

⁵⁹ AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823-1853, sygn. 1444, s. 48-54.

⁶⁰ Ibidem, s. 51-52.

⁶¹ M. Wodziński, op. cit., s. 63.

⁶² Ibidem, s. 61.

prawdopodobnie nie zatrudniano w nich szkolników. Były to gminy w Tuszynie, Kamieńsku i Widawie (wspomniany już problem z lokalizacją miejscowości) z Obwodu Piotrkowskiego oraz w Bolesławcu i Wieluniu z Obwodu Wieluńskiego⁶³.

W zdecydowanej większości, bo aż w 21 spośród 38 miejscowości, zatrudniano po jednym szkolniku. W 11 gminach było po dwóch szkolników. W trzech gminach zatrudniano po trzech szkolników (Widawa, Krzepice i Wieruszów), a w Częstochowie było ich czterech. Najwięcej, 12 szkolników, było w Łasku i w Kaliszu, zapewne dlatego, że były to duże gminy. Po dwóch i więcej szkolników zatrudnionych było przede wszystkim w dużych gminach, choć np. w Sulmierzycach także było ich dwóch, choć do gminy należało tylko 366 osób, a w Wieruszowie było ich trzech przy 433 członkach gminy. Natomiast w Kleczewie i w Pyzdrach było po jednym szkolniku, a do każdej z nich należało ponad tysiąc osób⁶⁴.

Zróznicowanie wiekowe wśród szkolników było zdecydowanie większe, niż w przypadku rabinów. Najwięcej, aż 23, mieściło się w przedziale od 40 do 49 lat. Nieznacznie mniejszą grupę stanowili szkolnicy w wieku od 50 do 59 lat (18 szkolników). 14 szkolników miało od 60 do 69 lat, a 12 – od 30 do 39 lat. Dużą grupę stanowili także szkolnicy w wieku od 70 do 79 lat – było ich 9. Dwóch szkolników miało mniej niż 30 lat: Simon Halisz z Goliny (najmłodszy – 24 lata) i Michał Hersz Max z Rychwału (26 lat). Dwaj najstarsi szkolnicy to Simsie Broda z Widawy (80 lat) oraz Mosiek Szmul z Praszki (86 lat). Średnia wieku wynosi 52,2 roku. Najdłużej urzędującym był 75-letni Icik Kupfermann z Błaszek (od 1774 roku – 53 lata), a najkrócej 43-letni Natan Schweriner ze Stawiszyna (od 1826 roku – 1 rok). Żaden z 80 szkolników nie posiadał koncesji, czyli potwierdzenia od władz państwowych⁶⁵.

Duże różnice występowały w pensjach dla szkolników, przy czym 23 z nich nie pobierało pensji w ogóle. Najniższą otrzymywali Joachim Lewkowicz z Bełchatowa i Manele Pukacz z Łasku – po 20 złotych. Największą pensję pobierał Fiszel Boms z Kalisza – 1 144 złote. Był on jedynym, którego pensja wynosiła więcej niż tysiąc złotych. Średnia pensja szkolnika dla całego Województwa Kaliskiego wynosiła 212,47 złotych, ale większość, bo 38 szkolników, zarabiała poniżej tej kwoty. Natomiast pensję powyżej średniej otrzymywało 19 szkolników. Pensja 15 szkolników wynosiła mniej niż 100 złotych. W większości przypadków zarobki wahały się pomiędzy 100 a 700 złotych. Pensję najbliższą średniej

⁶³ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1438, s. 159-350.

⁶⁴ AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823-1853, sygn. 1444, s. 55-63.

⁶⁵ Ibidem.

otrzymywał Abram Łaski ze Złoczewa (210 złotych). Podobnie jak w przypadku rabinów, wysokość pensji zwykle uzależniona była od wielkości gminy, ale nie zawsze⁶⁶.

Wszyscy szkolnicy, wymienieni na liście, znali język jidysz, przy czym dla 43 z nich był to jedyny język, jakim się posługiwali. 25 szkolników oprócz jidysz używało jeszcze jednego języka, w tym 13 hebrajskiego, 9 polskiego (3 z nich umiało tylko czytać i pisać po polsku) i 3 niemieckiego. Trzema językami posługiwało się 11 szkolników. Dla 7, oprócz jidysz, był to hebrajski i polski, natomiast dla 4, oprócz jidysz – niemiecki i polski. Dawid Holewicz z Kleczewa jako jedyny posługiwał się czterema językami: jidysz, hebrajskim, polskim i niemieckim. W sumie hebrajski znało 21 szkolników, niemiecki – 8, a polski – 21⁶⁷.

Analogicznie, jak w przypadku rabinów, pojawia się pojęcie „dążenia do cywilizacji”. ~~Jako~~ Za „niedających do cywilizacji” i „nieposiadających nauki” uznano 37 szkolników, natomiast 12 zostało określonych jako „przesądni i zabobonni”. Należy dodać, że przy Markusie Sądowskim i Berku Mędlu z Warty odnotowano, że wpajają w Żydów przesady i zabobony za przykładem rabina. A więc 49 szkolników otrzymało negatywną opinię ze strony Komisji Województwa Kaliskiego. Przy Mortke Mittmannie z Koźminka i Dawidzie Schmiedebricku z Uniejowa widnieje adnotacja „w cywilizacji ani pomaga, ani przeszkadza, bo sam nic nie zna”, zatem jest to kolejnych dwóch szkolników z opinią negatywną. Czterech szkolników z Częstochowy zostało określonych jako w niczym się nie odznaczających, a na temat dwunastu z Kalisza „nic szczególnego Urząd Muncypalny powiedzieć nie może”, więc albo nie wyróżniali się w żaden sposób spośród pozostałej części społeczności żydowskiej, albo władze miejskie zupełnie nie orientowały się w ich działaniu. Jochym Rubin z Przyrowa jako jedyny został uznany za moralnego i odpowiadającego swemu powołaniu, natomiast wspomniany Natan Schweriner ze Stawiszyna określony został jako „jeszcze nieznan”, zapewne ze względu na zbyt krótki czas od objęcia funkcji szkolnika. Przy 11 szkolnikach, zatrudnionych w gminach żydowskich Obwodu Konińskiego nie odnotowano żadnych uwag, więc nie można stwierdzić ich stosunku do „cywilizowania” Żydów⁶⁸.

Kończąc analizę listy szkolników z 1827 roku, warto jeszcze pochylić się nad niektórymi z nich. Przy nazwisku Lewka Lipczyna z Koła dopisano słowo „kantor”, zapewne więc pełnił tę funkcję w gminie (choć mogło to być nazwiska przybrane od pełnionej funkcji). Podobna sytuacja dotyczy Łasku, w którym przy Manele (nie podano nazwiska) dopisano „pukacz”. W spisie gmin z 1816 roku, w tabelach dotyczących gminy w Kaliszu, wymienieni

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Ibidem.

są szkolnicy Szabs Mansfeld oraz Izrael, przy którym nie podano nazwiska, ale możliwe, że był to Izrael Schwartz (pełnił funkcję od 1790 roku). Z kolei Berek Stein (również z Kalisza) w spisie z 1816 roku jest wymieniony jako rzezak (jego nazwisko zapisano tam „Sztain”). Z kolei w przypadku Krzepic istnieje prawdopodobieństwo, że szkolnik Icik Heynitz pełnił w 1816 roku funkcję kahalnego. W spisie z 1816 roku wśród krzepickich kahalnych jest wymieniony Icik Hanizel (nazwisko nie jest całkowicie czytelne), a analiza dokumentów źródłowych pokazała, że w danych z różnych lat nazwiska są zapisane w różnych formach. A zatem szkolnicy na różne sposoby udzielali się w gminach, pełniąc także wiele innych funkcji⁶⁹.

Kolejne zestawienie gmin żydowskich, funkcjonujących w Województwie Kaliskim, sporządzone zostało w 1834 r. Jest to *Wykaz zakreślonych okręgów żydowskich, w których rabini lub ich zastępcy obrządku religijne wykonywać są obowiązani*. Wykaz ten obejmuje Województwo Kaliskie, Krakowskie, Mazowieckie i Podlaskie. W porównaniu z projektem Komisji Wojewódzkiej z 1824 r. oraz wykazem z 1827 r., który ten projekt potwierdzał, w sieci gmin żydowskich w Województwie Kaliskim nie zaszły żadne zmiany i siedziby gmin znajdowały się w tych samych trzydziestu siedmiu miejscowościach, co przed dziesięciu laty. Wykaz z 1834 r. nie uwzględnia jednak obszaru poszczególnych gmin ani ich liczby mieszkańców. Potwierdza natomiast, że na jakiś czas stan liczebny gmin żydowskich w Województwie Kaliskim uległ stabilizacji⁷⁰.

Analiza dokumentów, sporządzonych na polecenia władz Królestwa Polskiego, pozwala stwierdzić, że struktura gmin żydowskich w Województwie Kaliskim na początku XIX wieku przechodziła zmiany. Najistotniejszą zmianą było uregulowanie sieci gmin w latach 20 poprzez przygotowanie w 1824 roku projektu Komisji Wojewódzkiej, dotyczącego podziału obszaru województwa na gminy (parafie) żydowskie, a następnie potwierdzenie tego projektu przez Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w 1827 roku. Z kolei na przełomie lat 20 i 30 XIX wieku struktura gmin ustabilizowała się. Jednocześnie władze państwowe pozyskały w ten sposób informacje, dotyczące rozmieszczenia Żydów, którzy stanowili znaczną część ludności Królestwa Polskiego.

⁶⁹ Ibidem; AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia dozorów bóżniczych i uregulowania składek i opłat gmin żydowskich. Ogólne, 1810-1817, sygn. 1429, s. 234-235, 246-247.

⁷⁰ AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1439, s. 306-309.

Aneks

Szkolnicy w gminach żydowskich Województwa Kaliskiego w latach 20 XIX wieku.

Część 1 – Obwody: Kaliski, Koniński.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE		SZKOLNIK			
	Miasto	Liczba ludności	Imię i nazwisko	Ma lat	Roczna pensja	Znajomość języków
Kaliski	Kalisz	3 461	Lewi Kanter	44	684 zł	jidysz, hebrajski
			Fiszel Boms ?	54	1 144 zł	jidysz, hebrajski, polski
			Izrael Schwartz	70	384 zł	jidysz
			Szabs Mansfeld	72	342 zł	jidysz, hebrajski
			Lewek Gutfreund	36	525 zł	jidysz, hebrajski
			Natan Gabryel Klopper	45	530 zł	jidysz, hebrajski
			Berek Stein	53	175 zł	jidysz, hebrajski
			Baruch Balcz ?	48	250 zł	jidysz, hebrajski
			Syne Szlumper	68	50 zł	jidysz
			Dawid Baruch	56	225 zł	jidysz
			Markus Natt	54	75 zł	jidysz
			Ester Baumwolle	61	110 zł	jidysz
	Błaszki	940	Icik ? Kupfermann	75	300 zł	jidysz, hebrajski, polski
			Abram Schnurmann	65	-	jidysz, hebrajski, polski
	Dobra	1 111	Hersz Wollstein	60	600 zł	jidysz, hebrajski, polski
			Michał Kubel	60	50 zł	jidysz, hebrajski, polski
Koźminek	192	Mortke Mittmann	38	-	jidysz, hebrajski	
Stawiszyn	356	Natan Schweriner	43	312 zł	jidysz, hebrajski, polski	
Uniejów	539	Dawid Schmiedebrick	36	312 zł	jidysz, hebrajski, polski	
Warta	991	Markus Sądowski ?	41	360 zł	jidysz, hebrajski	
		Berek Mędel	70	200 zł	jidysz, hebrajski	
Koniński	Konin ⁷¹	690	Leib Herrman	67	160 zł	jidysz, hebrajski
	Pyzdry ⁷²	1 060	Izrael Jakob Lisner	65	364 zł	jidysz, hebrajski
	Koło	1 087	Lewek Lipczyn ? kantor	49	60 zł	jidysz, hebrajski
			Hersz Fordoński	61	300 zł ?	jidysz, hebrajski
	Kleczew ⁷³	792	Dawid Holewicz	50	-	jidysz, hebrajski, polski, niemiecki
	Rychwał ⁷⁴	129	Michał Hersz Max	26	96 zł	jidysz, cokolwiek polski i niemiecki
	Zagórów ⁷⁵	156	Alexander Grünberg	33	100 zł	jidysz, czytać i pisać polski
	Władysławów ⁷⁶	173	Izaak Frölich	36	288 zł	jidysz, niemiecki
	Ślesin ⁷⁷	198	Abram Rydz	42	200 zł	jidysz
	Wilczyn ⁷⁸	153	Izaak Gotliebowicz	42	-	jidysz, czytać i pisać polski
Golina	421	Simon Halisz	24	200 zł	jidysz, czytać i pisać polski	

⁷¹ Do gminy w Koninie należał Rychwał i Władysławów. Ogólna liczba ludności gminy wynosiła 992 osób.

⁷² Do gminy w Pyzdrach należał Zagórów. Ogólna liczba ludności gminy wynosiła 1 216 osób.

⁷³ Do gminy w Kleczewie należał Ślesin i Wilczyn. Ogólna liczba ludności gminy wynosiła 1 143 osoby.

⁷⁴ Rychwał należał do gminy w Koninie.

⁷⁵ Zagórów należał do gminy w Pyzdrach.

⁷⁶ Władysławów należał do gminy w Koninie.

⁷⁷ Ślesin należał do gminy w Kleczewie.

⁷⁸ Wilczyn należał do gminy w Kleczewie.

Część 2 – Obwody: Piotrkowski, Sieradzki.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE		SZKOLNIK			
	Miasto	Liczba ludności	Imię i nazwisko	Ma lat	Roczna pensja	Znajomość języków
Piotrkowski	Bełchatów	432	Joachim Lewkowicz	59	20 zł	jidysz
	Brzeźnica	318	Lewek Gottheiner	40	40 zł	jidysz, niemiecki, polski
	Piotrków Trybunalski	2 349	Kiwe Berkowicz	37	-	jidysz
			Icik Laskowski	56	-	jidysz
	Pławno	487	Hercyk ? Samuel	52	150 zł	jidysz
			Mozes Magnetstein	72	72 zł	jidysz
	Pajęczno	341	Michał Kluger	65	-	jidysz, niemiecki, polski
	Koniecpol	582	Berek Wruk	46	75 zł	jidysz
	Radomsko	483	Leyzer Palmann	48	150 zł	jidysz
	Rozprza	601	Bączen Wolrauch ?	55	50 zł	jidysz
Sulmierzyce (wieś)	366	Feyrus Margrlis ?	48	-	jidysz	
		Abram Szlamowicz	52	-	jidysz	
Sieradzki	Sieradz	688	Nou Szafir	44	300 zł	jidysz, niemiecki
			Samuel Wapersatz	36	100 zł	jidysz, niemiecki
	Złoczew	539	Abram Łaski	42	210 zł	jidysz
			Icik Lewkowicz	63	65 zł	jidysz
	Widawa	937	Simsie ? Broda	80	30 zł	jidysz
			Joachim Harlstein	43	200 zł	jidysz
			Eliasz Friedemann	68	108 zł	jidysz
	Szadek ⁷⁹	258	Fiszel Grano ?	39	25 zł	jidysz
	Łask	1 275	Aron Moskowicz	46	208 zł	jidysz
			Aron Abram Weinrebe ?	73	-	jidysz
			Leyzer Moskowicz Łęczycycki	63	-	jidysz
			Smul Cylich	34	-	jidysz
			Nochem Zaydfel	36	-	jidysz
			Izrael Rapaport ?	41	-	jidysz
			Jakob Zaysel Kluk	52	-	jidysz
			Icik Baruch	65	260 zł	jidysz, niemiecki, polski
			Efraim Spiren	70	208 zł	jidysz
Wołek Eyzik			53	260 zł	jidysz	
Szyie Mozes Bauer			53	-	jidysz	
Manele ? Pukacz	73	20 zł	jidysz			
Lutomiersk ⁸⁰	1 300	Megir Bresler ?	56	100 zł	jidysz	
		Szyie Szymkiewicz	66	100 zł	jidysz	

⁷⁹ Szadek należał do gminy w Lutomiersku.

⁸⁰ Do gminy w Lutomiersku należał Szadek. Ogólna liczba ludności gminy wynosiła 1 558 osób.

Część 3 – Obwód Wieluński.

OBWÓD	GMINY ŻYDOWSKIE		SZKOLNIK			
	Miasto	Liczba ludności	Imię i nazwisko	Ma lat	Roczna pensja	Znajomość języków
Wieluński	Częstochowa	1 440	Michał Hirschfeld	57	-	jidysz
			Nathan Rutke	41	-	jidysz
			Markus Schiff	52	-	jidysz
			Szymon Lustberg	70	-	jidysz
	Działoszyn	2 094	Icik Samsonowicz	47	200 zł	jidysz, polski
			Jozef Berkowicz	46	200 zł	jidysz, polski
	Krzepice	1 242	Icik Heynitz	58	100 zł	jidysz, polski
			Samuel Guttkin ?	49	100 zł	jidysz, polski
			Wolff Schipper	40	100 zł	jidysz, polski
	Praszka	650	Mosiek Szmul	86	194 zł	jidysz
	Przyrów	537	Jochym Rubin	55	70 zł	jidysz, polski
	Wieruszów	433	Herszlik Fibel	32	-	jidysz
			Kananie Szymśie ?	33	-	jidysz
			Icik Elkan	40	-	jidysz

Źródło: opracowanie własne na podstawie: AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1438, s. 159-350; AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823-1853, sygn. 1444, s. 55-63⁸¹.

Bibliografia

I. Źródła archiwalne

1. AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia dozorów bóżniczych i uregulowania składek i opłat gmin żydowskich. Ogólne, 1810-1817, sygn. 1429.
2. AGAD, CWW, Akta dotyczące się urzędzenia gmin żydowskich. Ogólne, 1821-1829, sygn. 1438.
3. AGAD, CWW, Akta dotyczące się ustanowienia rabinów i szkoły rabinów. Ogólne, 1823-1853, sygn. 1444

II. Akty prawne

1. *Ustawa Konstytucyjna Księstwa[Xięstwa] Warszawskiego z dnia 22 lipca 1807 r.* (Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego, t. 1, s. II-XLVII).
2. *Ukaz Najwyższy z dnia 20 grudnia 1821 r. / 1 stycznia 1822 r. o zniesieniu kahalów, zaprowadzeniu dozorów bóżniczych i użyciu tychże do pomocy w rozkładzie podatków skarbowych* (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 7 nr 31, s. 275-278).
3. *Ukaz Najwyższy z dnia 23 lutego / 7 marca 1837 r. zmieniający nazwanie dotychczasowych województw na gubernie* (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 20 nr 2, s. 412-417).
4. *Ukaz Najwyższy z dnia 9/21 sierpnia 1844 r. ustanawiający w miejsce dotychczasowych ośmiu guberni w Królestwie Polski, pięć guberni* (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 34 nr 109, s. 452-459).
5. *Postanowienie Namiestnika Królestwa Polskiego z dnia 16 stycznia 1816 r. o podziale Królestwa Polskiego na Województwa, Obwody i Powiaty* (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 1 nr 2, s. 115-120).

⁸¹ Dane, dotyczące liczby ludności żydowskiej w poszczególnych gminach pochodzą z 1824 roku, natomiast informacje o szkolnikach pochodzą z 1827 roku.

6. *Postanowienie Namiestnika Królewskiego z dnia 20 marca 1821 r. o ustaleniu funduszków na utrzymanie bóżnic i służby bóżniczej* (Przepisy odnoszące się do czynności rządów gubernialnych i naczelników powiatowych. Wydział Wyznań, s. 148-149).
7. *Postanowienie Rady Administracyjnej z dnia 7 września 1830 r. o ustanowieniu okręgów bóżniczych, o powinnościach rabinów i o utrzymywanych przez nich księgach zapisowych* (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 13 nr 52, s. 147-160).
8. *Postanowienie Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 24 kwietnia 1821 r. o wyborze nadzorców bóżniczych i o rachunkowości funduszków bóżniczych* (Przepisy odnoszące się do czynności rządów gubernialnych i naczelników powiatowych. Wydział Wyznań, s. 150-153).
9. *Ustawa z dnia 19/31 grudnia 1866 r. o zarządzie gubernialnym i powiatowym w guberniach Królestwa Polskiego* (Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 66 nr 219, s. 118-193).

III. Publikacje zwarte

1. Cohen A., *Talmud*, Wydawnictwo Cyklady, Warszawa 2002.
2. De Lange N., *Judaism*, Oxford University Press, Oxford – New York 1986.
3. *Encyclopaedia Judaica, vol. 5*, Thomson Gale, Detroit – New York – San Francisco – New Haven, Conn – Waterville, Maine – London 2007.
4. *Encyklopedia Powszechna, T. 8*, Wydawnictwo Kluszczyński, Kraków 2002.
5. Goldberg D. J., Rayner J. D., *The Jewish people. Their history and their religion*, Viking, Middlesex 1987.
6. Greenwald Z., *Bramy Halachy. Religijne prawo żydowskie. Kicur Szulchan Aruch dla współczesności*, Stowarzyszenie Pardes edycja Barry Stein, Kraków 2005.
7. Grossman H., *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego. Na podstawie spisów ludności 1808-1810*, nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, Warszawa 1925.
8. Michałowska A., *Gminy żydowskie w dawnej Rzeczypospolitej. Wybór tekstów źródłowych*, Wydawnictwo Akademickie DIALOG, Warszawa 2003.
9. *Nowy leksykon judaistyczny*, pod red. Juliusa H. Schoepsa, Wydawnictwo Cyklady, Warszawa 2007.
10. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia*, Wydawnictwo Pallotinum, Poznań 2015.
11. *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie, T. 1*, oprac. Zofia Borzymińska i Rafał Żebrowski, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 2003.
12. Rodecki F., *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, nakładem autora w Drukarni Antoniego Gałęzowskiego i Kompanii, Warszawa 1830.
13. Spyra J., *Miejsce rabina w gminie żydowskiej w Królestwie Polskim w I połowie XIX wieku. Spór o Zachariasza Weingotta w Częstochowie*, w: *Studia Judaica* 19 (2016), nr 1 (37).
14. Spyra J., *Żydowskie gminy wyznaniowe na Śląsku Austriackim (1741-1918)*, Muzeum Śląskie w Katowicach, Katowice 2009.
15. Trepp L., *Żydzi. Naród, historia, religia*, Wydawnictwo Cyklady, Warszawa 2009.
16. Unterman A., *Żydzi. Wiara i życie*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 2002, 2005, 2015.
17. Wodziński M., *Władze Królestwa Polskiego wobec chasydyzmu. Z dziejów stosunków politycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008.
18. Zdrada J., *Historia Polski 1795 – 1914*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2015.

19. *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, pod red. Jerzego Tomaszewskiego i Andrzeja Żbikowskiego, Wydawnictwo Cyklady, Warszawa 2001.

Strony internetowe

1. <http://stat.gov.pl/>

Wykaz skrótów

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

CWW – Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego